

Lesbeschrijving *Doel*

- ❖ De leerlingen kunnen het verschil vertellen tussen prehistorie en historie;
- ❖ De leerlingen weten hoe het leven van de mensen er in de prehistorie globaal uitzag;
- ❖ De leerlingen komen in aanraking met het heidense geloof van de oudste bewoners van ons land.

Aantal lessen 5**Lesonderdelen** *Vertelling*

1. Jagers en boeren
2. De hunebedbouwers

Leestekst

De verborgen schat

Leerlingenboek

Het leven van de oudste bewoners

Het geloof van de oudste bewoners

Verwerking**Repetitie****Vertelling 1** JAGERS EN BOEREN

Er loopt een kleine man langs de rand van het bos. Hij heeft een grote, woeste baard. Aan zijn voeten heeft hij een soort schoenen. Eigenlijk zijn het stevige stukken leer die met een paar leren banden aan elkaar zijn genaaid. Om zijn heupen draagt hij een leren schort. Naast hem sjokt een os die geduldig een kleine, krakende kar trekt. Deze man is een rondtrekkende handelaar.

‘Oef, wat is het warm!’ Met een nijdig gebaar slaat hij naar een zwerm vliegen. Al- lemaal willen ze op zijn bezwete schouders gaan zitten. Daardoor kriebelt en jeukt het overal. Die os heeft het maar makkelijk met zo'n lange staart. Al heel vroeg in de ochtend was de handelaar op pad gegaan. Vlak voor het opkomen van de zon. De lucht in het oosten werd al rood. Maar boven de rivier hingen nog dunne mistflarden.

Hij had bij een paar vriendelijke vissers geslapen. Daar had hij nog een goede ruil kunnen doen. Ze hadden hem een voorraad lekkere, gedroogde vis meegegeven en mooie, uit been gesneden naalden en een kam. Daarvoor in ruil had hij ze stevige huiden gegeven en ook nog een paar flinke stukken vuursteen.

‘Volg het spoor over de heuvels maar’, hadden ze gezegd. ‘Verderop is een klein dorp. Ongeveer een halve dag lopen hier vandaan. In die nederzetting wonen geen vissers. De mannen daar jagen op het wild in de bossen en de vrouwen verbouwen graan en knollen op kleine akkers. Ze willen daar ook vast wel wat met je ruilen.’

Het spoor gaat nu iets meer het bos in. Heerlijk. Hier tussen de hoge, ruisende bomen is het tenminste iets koeler. Het lijkt wel of er een beetje wind staat. Kijk! Een eindje verderop staan de bomen wat meer uit elkaar. Er is zelfs een grote open plek tussen de eiken en de berken. Het dorp kan nu niet meer ver weg zijn! Want aan de

1. De oudste bewoners

rand van de open plek staan half afgebrande bomen. Daartussen ligt een veld vol met wilde varens en lage struiken. En hier en daar groeien er nog wat korenaren. Dat moet een verlaten akkertje zijn. De mensen hakken altijd een stukje bos kaal om een akker te maken. Ze verbranden het onkruid en de lage struiken. De as maakt de grond bovendien ook nog vruchtbaar. Maar na een paar jaar is de grond al weer uitgeput. Dan trekken de mensen een eindje verder en beginnen weer opnieuw.

‘Au!!!!’ De handelaar bezeert zich lelijk aan een grote tak. Hij kan hem haast niet zien tussen de dikke laag bladeren op de grond. Bovendien heeft hij ook niet goed op het spoor gelet. Langzaam lopen een paar grote bloeddruppels uit een schram op zijn enkel. Hij bukt zich en slingert de tak boos het dichte struikgewas in. Ineens klinkt er een enorm gebrul. Een donkere gedaante komt tussen de heesters omhoog. Het is een grote bruine beer. Die heeft al een hele tijd in zijn groene schuilplaats naar de vreemde indringers staan kijken. Eerst alleen maar nieuwsgierig. Maar door die zware tak is hij woest geworden. De beer stormt door de struiken. Hij gromt kwaadaardig. De os schrikt op uit zijn sukkelpas, raakt in paniek en slaat op hol. De kar hobbelt er slingerend achteraan. Het is gebeurd voor de man er erg in heeft. Hij probeert nog met een grote sprong bij de kar te komen. Maar, boem...daar valt hij. Snel krabbelt hij overeind. ‘Mijn wapens!’, denkt hij. En hij grijpt naar de zware stenen bijl die altijd aan zijn gordel hangt. Maar wat is dat? De bijl is weg! Hij ligt op de kar, bij zijn speer. De handelaar heeft zijn gordel op de hei afgedaan, want de bijl schuurde bij elke stap langs zijn been. Snel springt hij achter een dikke eik.

‘Hèèèlp!!!’ Hij roept zo hard als hij kan. ‘Hèèèlp!!!’ Dan rent hij uit alle macht weg. Snel! Nu een sprong opzij. Onder die lage takken door. Tussen die twee beuken door. Sneller! Sneller! Onder het lopen grijpt hij het enige wapen dat hij nog heeft, zijn korte vuurstenen dolk. Die lange tak daar! Misschien kan hij daar de beer mee op een afstand houden, of afleiden. Hij hoort het beest, grommend en snuivend, steeds dichterbij komen. De man keert zich om. Hij duikt gespannen in elkaar om de aanval af te wachten. De beer richt zich in zijn volle lengte op.

Tarc is ver van het dorp geraakt. Er zijn een paar zwijptjes uit de omheining ontsnapt. Die wil hij opsporen. De afdrukken van hun hoeven staan overal verspreid in het bos. Hij is er nu toch een paar op het spoor. Tarcs moeder heeft wel gezegd: ‘Ga niet te ver het bos in hoor! Je moet maar een beetje in de buurt van het dorp blijven.’ En hij heeft ook de mannen wel gehoord. Gisteravond bij het vuur hadden ze zitten praten over een grote bruine beer. Die moet ergens in de omgeving rondzwerven. Met een bonzend hart is Tarc op zoek naar de biggetjes.

Tarc loopt snel over de verende bosgrond. Hij kijkt alleen maar naar de grond om het spoor niet kwijt te raken. Maar ineens schrikt hij op. Wat hoort hij daar? Uit de verte komt een vreemd lawaai snel dichterbij. Kijk, daar tussen de bomen! Daar komt een os met een kar aandraven. Tarcs mond valt open van verbazing. Zoiets heeft hij nog nooit gezien! En er is helemaal niemand bij. ‘Ho, ho!’, roept hij. ‘Ho, maar!’ Om de nek van de os bungelt een stuk touw. Tarc probeert het touw te pakken en blijft maar roepen: ‘Ho, ho, stop dan!’ Eindelijk blijft de os staan. Het dier is helemaal bezweet. Hij is schichtig, alsof hij bang is. Tarc klopt hem zachtjes op de hals.

Plotseling hoort Tarc weer een raar geluid. Verderop tussen de bomen klinkt een geweldig gebrul. Ineens denkt Tarc aan de raad van zijn moeder en aan de verhalen van de mannen bij het vuur. Zou dat die verschrikkelijke beer zijn? Hij wil het op een lopen zetten. Gauw, naar huis, om de mannen te waarschuwen. Maar dan hoort hij tussen het gebrul door: ‘Hèèèlp hèèèlp!!!’ De jongen denkt niet lang na. Het is te ver naar het dorp om nog hulp te halen. Hij moet er maar alleen op af. Op de kar ziet hij een zware bijl liggen. Die pakt hij snel mee. Dan rent hij, zo hard als hij kan, in de richting van het geluid. Sneller! Sneller! Als hij maar niet te laat komt. Opeens ziet hij de beer. Wat een monster! Brullend buigt het beest zich over een kleine man die op de

grond ligt. De man heeft al een grote wond in z'n schouder. Hij kreunt van pijn. Toch probeert hij zich weg te rollen, weg van die grote scherpe klauwen. Wanhopig steekt hij met een stenen mes naar de beer. Hij probeert het beest te raken waar hij maar kan. Maar dat maakt de bruine reus alleen nog maar woester. Tarc trilt van angst. Maar hij voelt dat hij iets moet doen. Opeens denkt hij niet meer aan gevaar. Met beide handen tilt hij de bijl hoog boven zijn hoofd. Dan knijpt hij zijn ogen stijf dicht en slaat, slaat uit alle macht ...

's Avonds na het eten zit Tarc als een echte man in de kring rond het vuur. Iedereen vindt hem geweldig dapper. De handelaar zit glimlachend naast hem. Hij zegt niet veel. De wond in zijn schouder steekt nog flink. Tarcs moeder heeft voor hem een verband van gekauwde bladeren en kruiden gemaakt. Dat begint nu een beetje te helpen. Tarc geniet. Vader en moeder zijn gelukkig niet boos en verdrietig meer dat hij te ver het bos ingegaan is. Trots laat hij iedereen zijn prachtige bronzen bijl zien. Die heeft de handelaar aan hem gegeven. Nu is Tarc de eerste in het hele dorp, die een bronzen bijl heeft.

Bron

D. de Boer, *Mensen maken geschiedenis 1*. Leiden 1977. Pag. 7-12.

Gespreksvragen

1. Na welke gebeurtenis zijn er mensen in onze lage landen aan de zee komen wonen?
  - *De torenbouw van Babel, de verspreiding van de volken over de aarde.*
2. Noach had drie zonen: Sem, Cham en Jafeth. Van welke zoon zijn de West-Europeanen afkomstig?
  - *Jafeth: Zijn nakomelingen worden in Genesis 10:2-5 genoemd, waaruit blijkt dat hij de stamvader is van volken van zuidelijk Europa en noordelijk Azië. Zijn nakomelingen vestigden zich na de zondvloed in de kustlanden van de Middellandse Zee en verspreidden zich tot in Europa en gedeelten van Azië.*

Vertelling 2 DE HUNEBEDBOUWERS

Een najaarsdag. Een oerosjacht.

Samen zijn ze er op uitgetrokken: Kien, Toengeb, Zamer, en hun oom, met nog een aantal mannen. De lucht is zwaarbewolkt. De wind is sterk en guur. Een eland breekt het struikgewas en vlucht — en dáár ... Een oeros buigt zijn nek. Hij kijkt de mannen woedend aan. Wat een ontzaglijk dier!

De mannen vallen aan, woest en van alle zijden. De oeros brult. Hij verweert zich met razende kracht. De speren dringen in zijn monsterachtige romp. Plotseling ... daar ligt een man, machteloos en kreunend, getroffen door een ontzettende hoornstoot en met een slag tegen een zware eik gesmakt.

'Vader!' Een kreet van Toengeb, een schreeuw van Zamer. Ze snellen toe, buigen zich over de zwaargewonde ... Even nog slaat Kien de ogen op. Zijn schouder is gewond, zijn hoofd is gehavend ... 'Ik ...' zegt hij moeilijk ... Hij zucht, wordt bleek ... 'Mijn zonen ...' Dan wordt hij stil. Hij ademt niet meer.

Enkele passen verderop is de oeros neergezegen. Maar niemand van de mannen heeft aandacht voor de buit.

De mannen dragen het dode dorpshoofd naar de nieuwe nederzetting. Het volk is erg verdrietig. Toengeb heeft moeite om het te begrijpen. Het is nog maar even geleden dat vader naast hem liep door de wildernis, moedig en sterk. Nu ligt hij hier bewegingloos — gestorven. Hij kijkt op, mannen komen er aan. Oom Erdlang is er bij en

1. De oudste bewoners

Urne ook. Urne zegt zacht: 'Toengeb, jouw vader leeft niet meer. Jij zult ons nieuwe dorps hoofd zijn. Je bent nog jong, maar allen weten en erkennen, dat je dapper en verstandig bent.' Toengeb slikt. Het verdriet is zo hevig.

Na een bijna slapeloze nacht gaat hij naar buiten. Oude Urne komt naar hem toe. De zon komt op, maar de wolken liggen er dreigend overheen. 'Toengeb, wij zullen nu een plaats moeten bepalen voor het hunebed.' Urne zegt het op zachte toon. Ze verlaten het dorp. Dan wijst Urne naar een grauw, boomloos veld. Hier en daar staat wat verdord gras. Het morgenlicht strijkt er koud overheen. 'Ik heb gedacht, dat daar een goede grafplaats is,' zegt Urne met doffe stem. Toengeb knikt. 'Ja,' zegt hij dan. 'Het moet gebouwd worden. Laat deze vlakke de plaats dan maar zijn.'

Meer mannen komen er bij. Ze kijken rond. De zon stijgt en Urne neemt gehaast een stok, om de richting te kunnen bepalen waarin het hunebed moet worden gebouwd. Straks zal de zon verdwenen zijn — en het licht is onmisbaar ... De stok wordt in de grond gezet. De lage zon werpt nu een lange, dunne schaduw over het veld. Dat wordt de lengterichting voor het lange graf ... oost — west.

Als de richting is bepaald, zegt Erdlang: 'Ik weet een ontzaglijke steen te liggen.' Ze volgen hem. Eindelijk blijft oom Erdlang staan. 'Dit is de steen die ik bedoel,' zegt hij. Hij wijst. Daar ligt de steen. Grijs, koud en ontzagwekkend groot, hier en daar licht bemest. De mannen scharen zich er omheen. Ze knikken en oude Urne zegt, dat het een zeer geschikte deksteen is. Toengeb en Zamer kijken elkaar even zwijgend aan. Ach, het is allemaal zo droevig. Dat vader nu de eerste dode is. Hij was zo blij met deze nieuwe woonstreek.

Zwijgend begeeft Toengeb zich met een aantal mannen naar het nabijgelegen bos. Hij zwaait zijn bijl. Toengeb drijft zijn bijl in het hout. Hij velst een den en nog een. Hij slaat de takken er af. Overal klinken de slagen, overal kraakt het bos. Hij draagt de stammetjes naar de steen. Ook anderen dragen stammen aan. 'Zijn er al mannen uitgegaan om hulp?' vraagt hij. 'Ja,' zegt Urne.

Korte einden rondhout worden alvast voor de steen gelegd. Tenslotte verschijnen er afdelingen van het dorpsvolk, die troepen helpers naar hier hebben gestuurd. 'Het werk kan beginnen, mannen,' zegt Urne, die de meeste ervaring heeft, die de oudste gravenbouwer is.

Ja, het is goed. Ze zijn klaar. Ze hebben alle hulpwerktuigen bij de hand, ook de sterke zelen, waaraan getrokken moet worden. Maar eerst moet de steen op de kleine houten rollen liggen. Toengeb zet één van de stammen die hij heeft klaargemaakt als een hefboom gereed. Meerderen volgen zijn voorbeeld. Urne staat iets terzijde, op een kleine heuvel, waar hij een goed overzicht heeft. 'Nu!' roept hij schor en zijn armen bewegen heftig. De hefbomen worden bewogen, er komt beweging in de steen — met vereende krachten wordt het kolossale rotsblok wat opgelicht en de eerste rolletjes worden er onder geschoven. Eindelijk kan men beginnen aan de trage, moeizame reis met het rotsgesteente. Zeulend hangen de mannen in de zelen, hijgend wordt er getrokken. Anderen werken met de rollen. Urne geeft bevelen. Hij bepaalt de koers. Hij kiest met zorg de vlakste terreingedeelten. Langzaam glijdt de steen door de wildernis. Soms zinken de rollen een eind in de bodem. Hijgend zwoegen de mannen. Maar eindelijk is toch de plaats bereikt.

'Zullen wij nu niet eerst de stenen voor de opstaande wandstenen halen?' stelt Toengeb voor. 'Ja, laten we dat doen,' zegt Urne. De eerste wandsteen wordt gehaald. Daarna de tweede. De mannen zwoegen door. Oude Urne geeft aanwijzingen. Hij bepaalt telkens wanneer de hefbomen hun werk moeten doen. Hij roept zijn bevelen. Strak staan de gezichten. Dagenlang zijn de mannen bijna zwijgend bezig. Zo wordt het grauwe graf gebouwd onder de grauwe hemel van het najaar. De stenen worden in twee rijen neergezet met de meest vlakke kant naar binnen. Over de

staande stenen brengen ze de dekstenen aan. De steen die men het eerst gehaald heeft is de grootste. Daar ligt hij nu, naast de anderen. Het grijze grafdak.

Peinzend kijkt Toengeb naar de stenen woning, die nu bijna klaar is. Het grafhuis is bijna twintig passen lang. Het zal wel één der grootste graven zijn, denkt hij. Hij kijkt naar binnen, gebukt voor de ingang, die zich in het midden van de lange zuidermuur bevindt. Een stenen voorportaal geeft toegang. Hij laat zijn blik door de stenen kamer dwalen. Het is al schemerig in de ruimte. Oom Erdlang en nog enkele mannen zijn bezig de vloer aan te brengen, een vloer van kleine keien. Toengeb verlaat de ruimte weer. Hij gaat Zamer en de anderen helpen. Ze stoppen kleine keien in de openingen in de wanden. De muren zijn gesloten. Daarna wordt er aarde tegenaan geworpen. Nu lijkt het graf een heuvel met een toegangspoort. Alleen de dekstenen blijven zichtbaar. En aan de voet van het zand ligt een krans van keien.

Toengeb, Zamer, oom, ze dragen vader mee. De smalle toegangspoort door. Voorzichtig leggen ze hem neer. Toengeb legt de bijl van vader naast hem op de grond. Enkele vrouwen leggen potten en kruiken met voedsel bij de ingang van het graf. Stil verlaten ze de plek. Een klein vuur brandt bij de ingang. Toengeb peinst. Vol vragen blijft hij achter.

Bron

J. Hidding, *Toengeb de Hunebedbouwer*. Den Haag 1980. Pag. 199-206.

Gespreksvragen

1. Wat voor vragen zou Toengeb hebben?

- *Wat is er na dit leven?*
- *Wat gebeurt er met mij?*
- *Waar is vader nu?*
- *Wat gebeurt er met het eten?*
- *Levensvragen die ieder mens heeft. Romeinen 1:19, 20, 21. 'Overmits hetgeen van God kennelijk is, in hen openbaar is; want God heeft het hun geopenbaard. Want Zijn onzienlijke dingen worden van de schepping der wereld aan uit de schepselen verstaan en doorzien, beide Zijn eeuwige kracht en Goddelijkheid, opdat zij niet te verontschuldigen zouden zijn; omdat zij God kennende, Hem als God niet hebben verheerlijkt of gedankt; maar zijn verijdeld geworden in hun overleggingen, en hun onverstandig hart is verduisterd geworden.'*

Leestekst

DE VERBORGEN SCHAT

In 1844 werd bij Wageningen een aantal bronzen wapens en sieraden opgegraven. Geleerden denken dat deze kostbare voorwerpen van een rondreizende koopman of smid zijn geweest. Waarom zou hij zijn koopwaar daar begraven hebben? Lees het nu volgende verhaal maar. Zo kàn het gegaan zijn.

Over het zandpad, dat door de bossen voert, stapt langzaam een paard. Je kunt zien dat het moe is. Dat is ook geen wonder, het is een lange reis geweest vandaag! Op zijn rug draagt het paard een kist met wapens en sieraden. Opzij hangen een blaasbalg en een aambeeld.

De koopman, die naast het paard loopt, kijkt zoekend om zich heen. Hij wil graag, voordat de avond valt, een dorpje bereiken. Dat moet hier in de buurt liggen. Daar kan hij vannacht slapen en morgen zal hij dan zijn bronzen bijlen en sieraden proberen te verkopen.

Deze koopman, Liathan heet hij, is ook smid. Hij komt van heel ver, uit Ierland. Veel landen is hij al doorgereisd. Overal staan de mensen vol ontzag toe te kijken als

1. De oudste bewoners

Liathan bezig is met zijn werk. Hij hoort ze vaak fluisteren: 'Hij is vast een groot tovenaars!'

Het is ook heel moeilijk om een klompje brons in een mooie bijl te veranderen. Als de vlammen in de oven hoog opblazen en het brons smelt, giet hij voorzichtig het gloeiende metaal in een vorm. Als het hard geworden is, klopt en vijlt hij net zo lang tot de bijl heel scherp is.

In deze streek is hij nog niet eerder geweest. Zouden de mensen hier vijandig zijn? Het is al vaker gebeurd dat hij onderweg beroofd is. Is het niet veiliger als hij een gedeelte van zijn kostbare koopwaar ergens verstopt? Later kan hij dat dan weer ophalen.

Plotseling laat Liathan zijn paard stilstaan. Bij die dikke boom, daar zal hij zijn koopwaar begraven! Met zijn bijl maakt hij de grond los en schept handvol zand weg. Dan laat hij zijn koopwaar in de kuil zakken: armbanden, bijlen, speerpunten, een dolk... Als hij de kuil dichtgegooid heeft, staat hij op. Hij bekijkt de omgeving nauwkeurig. Deze plaats moet hij onthouden! Niemand dan hij alleen weet dat hier een schat verborgen ligt! Hij lacht en klopt zijn paard op de hals: 'Kom, we gaan verder.'

Koopman Liathan keerde niet terug van zijn reis. Is hij onderweg overvallen of gedood? Misschien omgekomen in een verraderlijk moeras? We weten het niet. Bij de dikke boom lag nog steeds de bronzen schat begraven. Niemand wist het.

Bron

Leerlingenboek *Er is Geschied*, deel 1.

Achtergrond- Informatie **HET LEVEN VAN DE OUDSTE BEWONERS**

I. De geografische gesteldheid van de lage landen

Een lange duinenrij vormde de enige bescherming tegen de aanvallen van de zee. Toen enkele eeuwen voor het begin van onze jaartelling de zeespiegel begon te stijgen, sloegen stormen stukken duin weg en kon het vloedwater het land binnendringen. Achter de duinen vormden zich meren en moerassen met een begroeiing van riet, wilgen, elzen en berken.

Het zuiden van ons land, het huidige Brabant en Limburg, was toentertijd nauwelijks toegankelijk. Dichte bossen, vennen en moerassen maakten bewoning door mensen bijna onmogelijk.

In het oosten was de situatie gunstiger. De bodem was hoger en daardoor onbereikbaar voor water. Dichte bossen werden afgewisseld door open gebieden, die geschikt waren voor weide- en akkerland.

De rivieren stroomden onbedijkt, dus onbelemmerd, door het land. Tijdens grote overstromingen in het voorjaar werden kleilagen afgezet tot ver buiten de oevers. Waar rivieren elkaar naderden ontstonden vruchtbare gebieden, zoals de Betuwe. Ook verlegden de rivieren langzamerhand hun stroom.

2. Steentijd. De oudste bewoners en hun middelen van bestaan

Jagersvolken

In de steentijd zwierven er op de hoge, zandige gronden kleine groepjes primitieve jagers rond. Ze woonden in tenten van dierenhuiden of in hutten van gevlochten wilgentenen in de buurt van een rivier of een plas, want men bezat nog geen aardewerk om het onmisbare water in te vervoeren.

Vuur werd geslagen met twee vuurstenen. De vonken werden opgevangen in droge bladeren of gedroogde paddenstoelen en de vlam werd voorzichtig aangeblazen. Daarna werd het vuur zorgvuldig onderhouden.

Het grote wild, zoals elanden en oerossen, werd doorgaans gevangen in valkuilen, waarin men de dieren kon doden.

Vuursteen

De werktuigen waren erg eenvoudig. Een belangrijk werktuig was de vuistbijl. Een stuk vuursteen werd zodanig gespleten, dat hij in de hand paste en een scherpe kant had. De overgebleven splinters werden gebruikt als pijl- en speerpunten of als mes om huiden schoon te krabben.

Later werd de vuistbijl voorzien van een steel: de handbijl deed zijn intrede. Vuursteen werd gewonnen in vuursteenmijnen. Deze werden aangetroffen in gebieden met vuursteenhoudende krijtlagen zoals in het huidige België, ten westen van de Maas.

Aardewerk

Aardewerk werd vervaardigd uit klei of leem. Dit gebeurde uiteraard met de hand. De klei werd tot lange rolletjes gekneet en omgebogen tot ringen die op elkaar werden gelegd. Daarna werden de potten van binnen en van buiten gladgestreken. Voordat ze gebakken werden, bracht men versieringen -vaak in de vorm van evenwijdig lopende banden om de bekeraan (bandkeramiek)- aan met een puntig bot of een touw.

De bekeraan hadden verschillende vormen. Zo ontstonden klokbekeraan, tulpvormige standvoetbekeraan en trechterbekeraan. Deze laatste vinden we bij de hunebedbouwers.

Woningen, akkerbouw en veeteelt

De eerste boeren in Zuid-Limburg woonden in dorpen bijeen in grote huizen van 25 tot 30 meter lang en 5 à 6 meter breed.

Men woonde in het middengedeelte. Het zuidoostelijke deel deed dienst als graanopslagplaats, terwijl de stal zich in het noordwestelijke deel bevond.

Tussen de palen vlocht men takken, die met leem bestreken werden. Het leem, dat met stro vermengd werd, groef men op uit leemkuilen, die zich naast de wanden bevonden. Het vee, bestaande uit schapen, runderen en varkens, stond altijd op stal.

Later werden de huizen kleiner en werd het vee binnen een omheining gehouden. Om de dorpen groef men een gracht en wierp men een wal op.

Elk jaar verbouwden de boeren tarwe, erwten en linzen. Na enkele oogsten was de bodem uitgeput. Opnieuw werd dan een stuk bos platgebrand en zaaide men in de warme as. Na hoogstens twintig jaar was alle bouwland in de omgeving uitgeput. Dan verliet men het dorp en trok men naar nieuwe gronden.

3. Brons- en ijzertijd. Handel en vervoer

De bronstijd

Brons wordt gemaakt uit een mengsel van 9 delen koper en 1 deel tin. Er is een oven nodig, die een hitte van 1100°C kan voortbrengen. Deze temperatuur is nodig om koper en tin samen te smelten tot brons. Een grote prestatie dus.

Omstreeks 1700 v. Chr. breekt in West-Europa de bronstijd aan. Brons bleef vanwege de kostbaarheid een schaars artikel in onze lage landen.

Handel en vervoer in de bronstijd

1. De oudste bewoners

De handel vond zowel via waterwegen als over land plaats. De uitgeholde boomstamkano had plaats gemaakt voor een meer functionele rivierboot, in de vorm van een vlot. Over land kon men langs allerlei wegen en paden van nederzetting naar nederzetting reizen. Moerassen werden bedwongen met behulp van veenbruggen (balken- of knuppel-wegen).

Het wiel

Ofschoon het wiel al omstreeks 2000 v. Chr. was uitgevonden, werd het waarschijnlijk hier pas enkele honderden jaren voor het begin van onze jaartelling gemeengoed. Het waren stukken massief hout, aaneen gepind en met een leren band erom. De wagens waren vierwielig en werden getrokken door ossen. Paarden waren niet bruikbaar als trekdier. De haam was nog niet uitgevonden en de borstriem sneed de adem van de dieren af.

Bronshandelaren waren gewoonlijk afkomstig uit Ierland, Midden-Europa en Schotland, waar koper- en tinertsen werden aangetroffen.

De ijzertijd

De ijzertijd begint omstreeks 750 v. Chr., maar dat verschilt sterk van plaats tot plaats. In ons land is zij niet duidelijk doorgedrongen. Wel zijn er enkele vindplaatsen van ijzeren voorwerpen, zoals bij Oss (zie paragraaf 5). Pas in de Romeinse tijd werden in het Maasdal op grote schaal ijzeren voorwerpen gemaakt.

DE OUDSTE BEWONERS EN HUN GELOOF

1. De hunebedbouwers

Drenthe bezat ± 2700 v. Chr. een aantrekkelijk landschap: open heide- en grasvlakten en dichte bossen. Langs de oevers van de visrijke beken lag vruchtbare klei.

In dorpjes van ongeveer 50 tot hoogstens 200 inwoners woonden de hunebedbouwers bijeen in huizen met een ruime kamer, een voorhal en een hoog puntdak. De gevlochten en met leem bestreken wanden waren aan de binnenkant met berkenbast behangen. Rondom het dorp lagen ovale akkertjes, die met de hakbijl bewerkt werden. Aan de bosrand plukte men allerlei vruchten. De koeien en schapen weidden op de verderop hoger gelegen gronden.

De hunebedden

Voor het bouwen van een hunebed moet een behoorlijke organisatie nodig zijn geweest. Het gemiddelde gewicht van een hunebedsteen bedraagt 5 tot 10 ton, maar we kennen ook stenen, vooral dekstenen, die 20 tot 25 ton wegen. Voor het verplaatsen van zulke stenen had men ongeveer 400 man nodig. Aannemelijk is dus, dat er verschillende dorpen gemobiliseerd werden. Waarschijnlijk wachtte men het liefst tot de vorst ingevallen was, om de stenen op sleeën te vervoeren, gevorkte boomstammen, die over de hardbevoren grond werden getrokken. Ook rolde men de stenen wel over ronde paaltjes.

De stenen werden naast elkaar gezet en vormden een lage, smalle kamer van ongeveer een meter hoog. De openingen werden zorgvuldig dichtgestopt. Enkele grote dekstenen vormden het dak. Tegen de wanden werd een heuvel opgeworpen en een kring van kleine stenen om het hunebed heen, belette het zand weg te glijden. Het hunebed lag altijd op de lijn oost-west. Aan de oostkant (of midden in de naar het zuiden gekeerde zijde?) bevond zich een opening en een portaal leidde naar de grafkelder.

Waarschijnlijk zijn de hunebedden eeuwenlang in gebruik gebleven, ook bij volken, die zich na de hunebedbouwers in Drenthe vestigden.

Regen en wind deden het zand in de loop der eeuwen verdwijnen en gaven de hunebedden hun tegenwoordige gedaante.

In Nederland zijn 53 hunebedden bewaard gebleven. Oorspronkelijk moeten het er minstens 85 zijn geweest.

In de 18de en 19de eeuw zijn de nu verdwenen hunebedden door omwonende boeren als steengroeve gebruikt of dienden ze als materiaal voor wegeaanleg en dijkverzwaring.

2. Grafheuvels in de steentijd

Na 2400 v. Chr. vinden we op een aantal plaatsen in onze landen, maar vooral op de Veluwe en in Zuid-Holland (Vlaardingen) klokbekergraven, zo genoemd naar het gevonden aardewerk. Deze graven werden meestal licht uitgediept en de doden werden er in hurkhouding ingelegd, met het hoofd naar het oosten en het gezicht naar het zuiden. Daarover bouwde men een soort houten kist of een korf, waarover zand werd geworpen. Lijkverbranding kwam incidenteel voor.

Grafgiften

Evenals bij de hunebedbouwers gaf men voedsel, wapens, sieraden en gereedschap mee aan de dode. Ook zijn skeletten van dieren aangetroffen in deze grafheuvels. De klokbekermensen hielden runderen, schapen, varkens en soms getemde paarden.

3. Grafheuvels in de bronstijd

Na 1700 v. Chr. zien we dat de grafheuvels omringd worden door een greppel, een rij rechtopstaande stenen of een enkele of dubbele rij palen. In het noorden zijn echter ook veel vlakgraven teruggevonden, waarbij de doden zonder meer in een kuil werden gelegd. Zeker hebben de randstructuren rondom de graven betekenis gehad. Waren ze bedoeld als bezwerende begrenzing tussen leven en dood? Nadat het cremeren van de doden eenmaal ingang had gevonden, is de bijzettingvorm nog enkele malen veranderd. Aanvankelijk werd de as van de dode uitgestrooid in een grafkuil, waarover de grafheuvel werd opgeworpen. Later wierp men de grafheuvel direct bovenop de brandstapel. In een aantal gevallen werd de as in een urn bijgezet. We kunnen ons blijven afvragen hoe de 'gewone' doden begraven werden. Duidelijk is in ieder geval, dat niet voor iedereen een bijzondere grafvorm werd gekozen.

Urnenvelden

Vanaf + 1250 v. Chr. treffen we in onze landen urnenvelden aan. In het noorden veelal in de vorm van kleine rijtjes vlakgraven, waarin zowel as als lijken zijn gevonden.

In het zuiden werden kleine heuveltjes boven de bijzettingen opgeworpen, omgeven door een greppel.

De Kelten

Ongeveer 500 v. Chr. braken de Kelten uit hun kerngebieden (Zwitserland, Oost-Frankrijk en Zuid-Duitsland) om binnen korte tijd een enorm gebied te bezetten, dat van Ierland tot in Klein-Azië reikte. Van een echte Keltische eenheidsstaat is overigens nooit sprake geweest. Het ging meer om een aantal gelijk getinte bevolkings-

1. De oudste bewoners

groepen, die voortdurend elkaar en anderen beoorloogden. In Frankrijk kennen we hen als Galliërs, in Klein-Azië als Galaten. Hun nazaten leven nog voort in Wales. Tegen de doordachte Romeinse oorlogvoering en hun bezettingssysteem hadden de Kelten geen verweer. De Galliërs in Frankrijk waren al snel geromaniseerd.

Graven uit de ijzertijd

De Kelten hebben in een aantal gevallen de inheemse traditie van cremeren en bijzetten in urnen gevolgd. Soms blijkt uit de bijgiften, dat het om een belangrijk persoon ging: ijzeren zwaarden en paardebitten vergezelden de dode.

Bij Oss is een enorme grafheuvel gevonden, met een diameter van 50 meter! Rondom de heuvel was een greppel gegraven. Wellicht is hier een gevierd stamhoofd begraven. De as van het verbrande lijk bevond zich in een bronzen emmer. In deze emmer werden ook twee ijzeren paardebitten, een 'opgerold' ijzeren zwaard en een ijzeren bijl aangetroffen.

Na 500 v. Chr. verdwenen de urnenbijzettingen en dus ook de urnenvelden. De as werd zonder urn aan de grond toevertrouwd.

Antwoorden verwerking

Basis

1. Bomen omhakken.
  2. Stukje bos platbranden.
  3. Graan zaaien.
  4. Oogsten.
  5. Niet bemesten.
  6. Onvruchtbare akkers.
2. Bijvoorbeeld in Zeeland of in Friesland.
  3. jacht
veeteelt
akkerbouw

Extra

2. Door de ingeschapen Godskennis.
3. 1. Christus is begraven.
2. Gods kinderen begroeven hun doden. Bijvoorbeeld Abraham heeft zijn vrouw Sara begraven.
3. Begraven ziet op zaaien. Het lichaam wordt gezaaid in de aarde tot de wederopstanding der doden.
4. 1. Ossen trekken de zware stenen over het pad.
2. Boomstammen zijn opgestapeld, terwijl een boomstam als hefboom dient.
3. Ossen trekken de tweede steen op zijn plaats.
4. Op de zandheuvel wordt de deksteen aangebracht.
5. Alle boomstammen zijn weggehaald.
Dus: 2-5-3-1-4.